

СОЦІОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА: ДИСЦИПЛІНАРНІ ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Полтораков О. Ю.,

кандидат політичних наук,

докторант кафедри соціальних структур і соціальних відносин

факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Перспективи розвитку соціології насильства лежать в площині її тісної взаємодії з іншими теоріями середнього рівня. Наразі характерним є асиметричність такого методологічного зв'язку: соціологія насильства частіше й активніше використовує досягнення суміжних соціологічних напрямів, які співвідносяться з нею. Однак така потреба в них має диференційований характер, і це зумовлено як логікою наукового знання, так і соціальним запитом, адресованим сучасним «суспільством ризику».

Перспективы развития социологии насилия лежат в плоскости ее тесного взаимодействия с прочими теориями среднего уровня. Сейчас характерна асимметричность подобной методологической связи: социология насилия чаще и активнее использует достижения смежных социологических направлений, которые соотносятся с ней. Однако такая потребность в них носит дифференцированный характер, и это обусловлено как логикой научного знания, так и социальным запросом, адресованным современным «обществом риска».

Development prospects for the sociology of violence are in the dimension of its close interaction with other middle range theories. Now, the asymmetry of those methodological connections is quite typical: the sociology of violence more often and more actively uses the achievements of related sociological trends that relate to them in its turn. However, the need is of a differentiated nature, and this is due both to the logics of scientific knowledge and to the social request addressed to modern "risk society".

Ключові слова: насильство, соціологія насильства, теорія середнього рівня, макросоціологія, мікросоціологія.

*У дзеркалі світу відбивається насильство,
і обличчя його противне йому самому.
Пабло Неруда (1904–1973)*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У наші непрості часи в суспільстві відбуваються як принципова «зовнішня» переоцінка ролі наукового знання в розвитку самого суспільства, яке отримує назву «суспільства знань» (П. Друкер та інші), так і «внутрішня», сутнісна переоцінка структурно-функціональної та ціннісної (в сенсах «ціннісно-сислового універсалу» С. Кримського [6]) специфіки самого знання, напрямів та перспектив його розвитку. Одним із ключових моментів такого переосмислення є поступовий перехід від домінування «дисциплінарності» до пріоритетності «проблемності» науково-аналітичного пошуку. Яскравими прикладами цього є формування та розвиток таких галузей наукових знань, як «біофізика» та «біохімія» з одного боку (на перетину двох суміжних дисциплін), та «екологія» або «безпекознавство» [10] – з іншого (як скоріше «трансдисциплінарна» акумуляція проблематик та галузей, навіть відносно малосуміжних).

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Особливе місце тенденція до трансдисциплінарності займає в царині соціогуманітарного знання, зокрема у сфері соціології та суміжних/дотичних дисциплін (від політології та історії до літературознавства). Тим більше, що наука, за глибоким переконанням М. Хайдегера, «зіштовхується завжди тільки з тим, що допущено в якості доступного їй предмета її способом уявлення» [19, с. 320], а тому поповнення арсеналу способів соціального рефлексування, суспільствознавчих технік мислення – специфічна сфера роботи соціологічної теорії. Саме в такому контексті слід розглядати принципово суспільно-значущу проблематику «насильства». Однак «в соціології насильство довго залиша-

лося побічною темою при вивченні соціалізації, конфліктів або сімейних відносин, контролю та влади» [12, с. 186].

Натомість, як вказують такі дослідники, як Дж. Кілбі [24], Е. Хартман [22] та інші, насильство має бути включено в сучасну соціальну теорію і не має залишатися непоміченим. Зважаючи на різні шляхи розвитку насильства, затребуваною є теорія, за допомогою якої можна було б комплексно аналізувати це явище в сучасному суспільстві.

Визнання особливої ролі насильства в суспільстві – як регулятора соціальних відносин, чинника соціального розвитку – зумовлює стійкий інтерес до даного феномену в загальносоціологічному знанні [22]. Визначення атрибутивних властивостей насильства (його «сутності»), характеру його впливу на особистість і суспільство [9], виявлення причин появи [25] та можливостей його обмеження («елімінації») стають основними напрямками науково-теоретичного аналізу феномена насильства.

Формування мети статті. Ключовою проблемою на шляху соціологічного дослідження насильства (передусім як складного та багатовимірного соціального феномену) вбачається передусім те, що «в рамках окремих суспільних наук (соціальної психології, політології, соціології та системної теорії) склалися різні підходи до пояснення даного феномена, що вбачаються несумісними та створюють певні складності в його розумінні» [14, с. 22].

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розгляд насильства в рамках соціологічної проблематики вимагає від нас нової теоретичної інтерпретації поняття «насильство». Згадаймо, що за визначенням Л. Толстого, «насилувати – означає робити те, чого не хоче той, над яким чиниться насильство» [16].

Так, наприклад, знаний польський суспільствознавець А. Гжегорчик насильство тлумачив як «примус людей до прийняття визначених умов або до певної поведінки...», при цьому визнаючи, що таке його визначення має лише «умовний характер» [2, с. 54].

Своєю чергою британський дослідник Дж. Хірн визначав, що насильство може включати в себе «створення умов вчинення насильницьких дій, потенційне насильство, загрозу та/або нехтування <...> і може бути драматичним, прихованим, випадковим або тривалим» [23, р. 43].

Традиційно в соціологічній літературі насильство визначається в достатньо широких термінах завдання емоційної та комунікаційної, психічної та фізичної (в тому числі сексуальної) та/або матеріальної (в тому числі фінансової) шкоди. Окремі автори ще додатково розширюють тлумачення «насильства», включаючи до нього також такі вербальні, когнітивні та репрезентаційні форми поведінки, які ущемляють права інших людей. Однак подібні розширені тлумачення та інтерпретації насильства занадто розмивають кордони базового поняття, що призводить до втрати сутнісної специфіки даного соціального феномену, «насильству всіх над усіма».

Суміжною проблемою є «протиріччя між потребою в соціологічному аналізі насильства як феномена соціальної організації та відсутністю теоретико-методологічних основ такого аналізу» [15].

Подібна проблемність пояснюється подвійним характером тематики «насильства» в рамках розвитку соціологічної думки.

З одного боку, проблематика насильства є традиційно присутньою в соціально-філософських та соціально-психологічних дослідженнях, але переважно на рівні морально-етичних [3–4; 8] чи природничо-біологічних глибин її осмислення. Свого часу впливовий німецький філософ Е. Дюрінг вперше виступив з ідеєю про те, що причиною соціальної нерівності, експлуатації та злиднів є насильство.

Так, зокрема, соціально-антропологічне бачення проблематики (не)насильства, запропоноване Х. Госс-Майером [3], базується на антропологічному принципі, що людина іманентно наділена совістю, а отже, здатна до розрізнення правого та неправого та може змінити не тільки свій власний духовний світ, а й духовний світ свого опонента.

З іншого боку, проблематика насильства в рамках соціологічних досліджень розглядається переважно у внутрішніх межах окремих наукових напрямів як один із соціально-значущих складників інших інститутів та процесів (молодіжне – в рамках соціології молоді, гендерне – в рамках гендерних студій і таке інше) або в зовнішніх межах соціально-правових (зокрема, кримінально-правових – грабіжництво, ґвалтування тощо [11]), соціально-політичних (екстремізм, тероризм тощо) чи соціально-економічних (рабство тощо) дисциплін.

На перетину цих рівнів наразі поступово формується «соціологія насильства» як своєрідна теорія середнього рівня, що має свою внутрішню специфіку та зовнішню атрибутику. В своєму сучасному розумінні соціологія насильства постає як багатоаспектна галузь, що має свої рівні (макросоціологічний та мікросоціологічний [21]). Вона також абсорбує дослідження, здійснювані під різними кутами зору, – насамперед історико-культурологічні та економіко-політичні, соціально-психологічні та соціально-антропологічні, не кажучи вже про всю різноманітність суто соціологічних дисциплін. Однак історично склалося так, що від самого початку соціологія насильства займалася винятково аналізом соціальних проявів насильства в рамках відповідних інститутів та процесів. Так, у соціологічних теоріях акценти переважно ставляться на суспільних та соціаль-

но-структурних засадах поведінки насильства, за яких профільний інститут (сім'я, школа тощо [12, с. 128]) формує у особи відповідні специфічні поведінкові стереотипи та життєвий потенціал. Так, як свідчать дослідження американських соціологів-гендерознавців, «насильство нерівномірно поширене серед усіх груп чоловіків; воно залежить від класу, раси, віку, регіону, етносу, сексуальності» [5, с. 379]. Для більшої повноти картини варто також відзначити дослідження М. Страуса «Жіноче насильство щодо чоловіків як соціальна проблема» [26], в якому принципово розширюються межі та горизонти дослідження насильства, його сприйняття та тлумачення навіть на мікросоціологічному рівні.

Що стосується теоретичного осмислення насильства як соціального процесу, то такої теоретичної роботи у соціології ще не було остаточно проведено, тому ця наукова дисципліна наразі не вийшла за рамки соціально-філософського підходу. Втім, варті згадування, зокрема, дослідження групових солідарностей (Е. Дюркгейм, Г. Зіммель та інші), які виникають внаслідок протистояння груп та відтворення ритуалу покарань за злочини. Так, сучасний дослідник «мікросоціології насильства» Р. Коллінз [20–21] у цьому зв'язку особливо акцентує, зокрема, проблематику «відправлення ритуалу покарання, який служить тому, аби драматизувати і ще вище підняти правила» [20, р. 120].

Окреме місце займає проблематика структурного насильства, артикульована у профільних працях сучасного французького суспільствознавця М. Фуко [17–18]. Він відходить від традиційного суб'єктно-орієнтованого соціологічного розгляду проблематики влади та насильства [17] на користь підходу об'єктно-орієнтованого («конфігурація влади завжди формується тими, хто внизу, тими, хто боїться»), в тому числі на самі суспільні відносини, які він розглядає як носіїв влади. Показовим є проведений ним глибокий «археологічний» (у владно-інституційних термінах) аналіз в'язниць та лікарень [18] – як соціальних інститутів, що здійснюють владу та покарання, причому відповідні моделі засвоюються свідомістю покараного чи пацієнта, а самі уявлення про норму зумовлені соціальними контекстами.

Американські дослідники (М. Страус та Р. Джіллес [27] та інші) також аргументують наявність значущих механізмів культурного підкріплення насильства, які лежать в основі насильства в сім'ї над дітьми.

Стосовно ж символічного насильства дослідники вказують передусім на «відсутність систематизованої і самодостатньої синтетичної теорії символічного насильства (застосовної для вивчення всіх рівнів соціального), а також пов'язану з цим нерозробленість єдиного понятійного апарату, категоріального базису, спеціальної методології для емпіричних досліджень» [1, с. 92].

На фоні цього поступово формується інтегративне осмислення феномену насильства – в контексті розвитку своєрідної об'єднавчої парадигми (П. Бурдьє, Е. Гідденс, П. Штомпка та інші), яка дозволяє виділити як пряме насильство, що полягає в безпосередньому навмисному застосуванні фізичної сили або влади щодо об'єкту насильства (особи чи групи), яка має примусовий характер, так і структурне насильство, пов'язане зі створенням певних умов (структури), що ущемляють запити, потреби та інтереси певних осіб та груп. Однак бракує того, що в термінах Дж. Тернера визначається як «сенситивне поняття», тобто теоретична категорія, чутлива до емпіричних даних.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку.

В контексті становлення соціології насильства наразі характерним є асиметричність її методологічного зв'язку з іншими теоріями середнього рівня: соціологія насильства частіше й активніше використовує досягнення суміжних соціологічних напрямів.

Коректний аналіз взаємодії теорій середнього рівня можливий тоді, коли порівнюються теорії, що мають суміжні (за масштабами і таке інше) предмети дослідження. Соціологія насильства має своїм предметом вивчення певного соціального явища, відповідно, методологічно обґрунтованим буде порівняння її з аналогічними теоріями, що мають предметом свого вивчення суміжне соціальне явище. Це не означає, що ця теорія не пов'язана з теоріями, які вивчають спільності і групи, але ця залежність вже буде мати потребу в додатковій дефрагментації самої соціології насильства. З одного боку, це соціальна психологія, кримінальна та політична соціологія, а з іншого – соціологія сім'ї, освіти, молоді тощо. Але якщо соціологія насильства активно використовує досягнення цих та інших подібних соціологічних напрямів [7, 13], то в теоріях середнього рівня відчувається очевидний брак уваги до досягнень саме соціології насильства.

Перспективи розвитку соціології насильства лежать в площині її тісної взаємодії з іншими теоріями середнього рівня. Але, як вбачається, наразі цей зв'язок далеко не завжди усвідомлюється дослідниками, її принципи не з'ясовані, що знижує ефективність вирішення наукових завдань. Соціологія насильства розвивається, використовуючи досягнення теорій середнього рівня, які співвідносяться з нею, хоча потреба в них має диференційований характер, і це зумовлено як логікою наукового знання, так і соціальним запитом, адресованим суспільством соціології насильства.

Література:

1. Бойко Д.Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016. Вип. 37.
2. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. Вопросы философии. 1992. № 3.
3. Госс-Майер Х. Основы ненасилия: пояснение понятия. Философские науки. 1990. № 11.
4. Гусейнов А.А. Понятия насилия и ненасилия. Вопросы философии. 1994. № 4.
5. Кіммел М. Гендероване суспільство. К.: Сфера, 2003.
6. Крымский С.Б. Ценностно-смысловый универсум как предметное поле философии. Философская и социологическая мысль. 1996. №3–4.
7. Лиманская К.А. Теоретические и методологические основы исследования социальной проблемы жестокого обращения с детьми в семье : автореф. дис... к-та. социол. наук. СПб.: СПб гос. ун-т, 2005.
8. Опошнянский А.В., Коржан Э.А. Насилие и ненасилие как философско-этические категории. Теория и практика общественного развития. 2015. № 11.
9. Полтораков А.Ю. Приватизация насилия: социополитический контекст. Политика и общество. 2009. № 10.
10. Полтораков О.Ю. Безпеківі дослідження в соціально-філософському контексті. Стратегічні пріоритети. 2016. № 1.
11. Сердюк Л.В. Насилие: уголовно-правовое и криминологическое исследование. М.: Юрлитинформ, 2002.
12. Сизова И.Л. Социокультурные факторы эскалации насилия в российской школе. Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2016. № 2.
13. Сизова И.Л., Егорова Н.Ю. Насилие в школе и проблемы семьи. Социологические исследования. 2016. № 3.
14. Скакунов Э.И. Природа политического насилия. Социологические исследования. 2001. № 12.
15. Тевлюкова О.Ю. Насилие как феномен социальной организации: опыт теоретико-методологического анализа: Автореф. дис... к-та социолог. н. Новосибирск, Новосиб. гос. архитектур.-строител. ун-т, 2005.
16. Толстой Л.Н. Царство божие внутри нас (1890–93). Полное собрание сочинений в 90 томах. Т. 28. М.: Государственное Издательство Художественной Литературы, 1955.
17. Фуко М. Зачем изучать власть: проблема субъекта. Философская и социологическая мысль. Киев, 1990. № 9.
18. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. М.: Ad Marginem, 1999.
19. Хайдеггер М. Вещь. Время и бытие: Статьи и выступления. М.: Республика, 1993.
20. Collins R. Sociological Insight. An Introduction to Non-Obvious Sociology– Oxford University Press, 1992.
21. Collins R. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton University Press, 2008.
22. Hartmann E. Violence: Constructing an Emerging Field of Sociology. International Journal of Conflict and Violence. 2017. Vol.11.
23. Hearne J. Men's violence to know women: historical, every day and theoretical constructions by men. Violence and Gender Relations / B. Fawcett, B. Featherstone, J. Hearne, C. Toft (Eds.). – London: Sage, 1996.
24. Kilby J. Introduction to Special Issue: Theorizing Violence. European Journal of Social Theory. 2013. Vol. 16, # 3.
25. Malešević S. The rise of organized brutality: a historical sociology of violence. Cambridge University Press, 2017.
26. Straus M.A. Women's violence toward men is a serious social problem. Current controversies on family violence / D.R. Loseke, R.J. Gelles, M.M. Cavanaugh (Eds.), 2nd Edltlon – Newbury Park: Sage Publications, 2005.
27. Straus M.A., Gelles R.G. Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8,145 families. New Brunswick: Transaction Publishers, 1999.